

IJTIMOYIY MUNOSABAT FE’LLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAVSIFI VA TILDA FAOLLASHUV JARAYONLARI

Nabiyeva Zarrina Isomiddinovna

Samarqand davlat chet tillar instituti

Ingliz filologiyasi kafedrası Phd, dotsent v. b.

+998933578669

E-mail: Zarrinanabiyeva.1990@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18675357>

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy munosabat fe’llarining leksik-semantik xususiyatlari hamda ularning zamonaviy til tizimida faollashuv jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida ushbu fe’llarning semantik tuzilishi, funksional imkoniyatlari va nutqdagi qo’llanish doirasi o’rganiladi. Ijtimoiy munosabat fe’llari shaxslararo, guruhlararo va jamiyat miqyosidagi munosabatlarni ifodalovchi muhim leksik birliklar sifatida ko’rib chiqiladi. Shuningdek, ijtimoiy, madaniy va kommunikativ omillar ta’sirida ushbu fe’llarning ma’no kengayishi, yangi semantik soylar hosil qilishi va diskursiv faolligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik va diskurs tahlili uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so’zlar: ijtimoiy munosabat fe’llari, leksik-semantik tahlil, semantika, fe’l ma’nosi, til faollashuvi, diskurs, kommunikativ jarayon.

Abstract. This article examines the lexical-semantic characteristics of social relation verbs and the processes of their activation in the modern language system. The study focuses on the semantic structure, functional potential, and usage patterns of these verbs in discourse. Social relation verbs are analyzed as significant lexical units that represent interpersonal, intergroup, and societal relations. Special attention is paid to the influence of social, cultural, and communicative factors on semantic expansion, the emergence of new semantic nuances, and increased discursive activity. The findings of the research contribute to theoretical and practical issues in linguistic semantics, cognitive linguistics, and discourse analysis.

Keywords: social relation verbs, lexical-semantic analysis, semantics, verb meaning, language activation, discourse, communicative processes.

Аннотация. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности глаголов социальных отношений и процессы их активизации в современной языковой системе. В ходе исследования анализируются семантическая структура, функциональные возможности и сфера употребления данных глаголов в речи. Глаголы социальных отношений интерпретируются как важные лексические единицы, отражающие межличностные, межгрупповые и общественные отношения. Особое внимание уделяется влиянию социальных, культурных и коммуникативных факторов на расширение значений, формирование новых семантических оттенков и повышение дискурсивной активности. Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для лексической семантики, когнитивной лингвистики и дискурс-анализа.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Ключевые слова: глаголы социальных отношений, лексико-семантический анализ, семантика, значение глагола, языковая активизация, дискурс, коммуникативные процессы.

Til jamiyat hayoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, unda sodir bo‘layotgan ijtimoiy, madaniy va kommunikativ jarayonlar bevosita til birliklarining ma‘no va funksional imkoniyatlarida aks etadi. Ayniqsa, fe‘l turkumi jamiyatdagi harakat, holat va munosabatlarni ifodalovchi asosiy leksik-grammatik qatlam sifatida til tizimida muhim o‘rin egallaydi. Shu jihatdan ijtimoiy munosabat fe‘llari shaxslararo, guruhlararo hamda ijtimoiy institutlar o‘rtasidagi aloqalarni ifodalovchi markaziy semantik birliklar sirasiga kiradi.

Zamonaviy tilshunoslikda leksik-semantik tizimning dinamik tabiati, ya‘ni til birliklarining faol va nofaol qatlamlarga bo‘linishi, ularning nutq jarayonida faollashuvi masalalari dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy munosabat fe‘llari jamiyatdagi o‘zgarishlar, ijtimoiy rollarning yangilanishi, kommunikativ ehtiyojlarning ortishi natijasida yangi ma‘nolarni kasb etib, diskursda faol qo‘llanila boshlaydi. Bu holat mazkur fe‘llarning semantik kengayishi va funksional yuklamasining ortishiga olib keladi.

Shuningdek, globallashuv, raqamli kommunikatsiya va ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi ijtimoiy munosabat fe‘llarining nutqdagi qo‘llanish doirasini kengaytirib, ularning yangi pragmatik va stilistik xususiyatlarini yuzaga chiqarmoqda. Natijada, ushbu fe‘llarni faqat an‘anaviy semantik yondashuv doirasida emas, balki kognitiv, pragmatik va diskursiv nuqtayi nazardan ham tadqiq etish zarurati vujudga kelmoqda.

Ijtimoiy munosabat har bir tilning ma‘lum bir sohasi chegaralarida turlicha tuzilgan, so‘z va iboralardan tashkil topgan semantik kategoriyalarda va semantik sohalarda mustahkamlangan bilimlarga asoslanadi. Tashqi olamning konseptual modeli ijtimoiy tizim shakllangan tushunchalarda taqdim etilgan ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy munosabat fe‘llarining leksik-semantik sohasi mantiqiy jihatdan tashkil etilgan tuzilmalar shaklida mavjudligi oydinlashadi. Ular o‘ziga xos bir necha mikromaydondan iborat bo‘lib, har bir mikromaydon alohida fe‘llar guruhini o‘z ichiga oladi. Har bir guruh ichidagi tizimlar semantik bog‘liqlikni tashkil qiladi. Ushbu semantik ifoda munosabatlariga inson qabul qiladigan ma‘lumotlarning tarkibiga qarab, ahamiyatiga ko‘ra ma‘lum bir tartibda shakllanadi. Guruhlarning har birining fe‘llari ierarxik ravishda o‘zaro bog‘langan bo‘lib, ijtimoiy munosabatlarni va shaxslararo munosabatlarni idrok etish tizimini tashkil qiladi.

Ijtimoiy munosabat semantik maydoni shakllangan tarkibga ega bo‘lib, maydon yopiq tizim emas, balki ochiq tizim sifatida boshqa maydonlarning semantik tarkibi bilan kesishadi, bu esa ijtimoiy munosabatni keng qamrovligini ta‘minlaydi.

Ijtimoiy munosabat maydoniga kiruvchi fe‘llarning paradigmatic munosabatlari asosida alohida leksik-semantik xususiyatlarini tavsiflash lisoniy birliklarni tizimli tashkil etishda qo‘llaniladigan hodisa sifatida qaralishi mumkin. Chunki paradigmatic kesimda fe‘llarning semantik aloqalari ma‘lum qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Buning natijasida alohida leksik-semantik guruhlarini tavsifi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy munosabat maydonining semantik sohasi subyekt-obyekt, subyekt-jamiyat, subyekt-subyekt munosabatlarida ko‘rib chiqiladi. Bunda munosabatni tashkil etuvchi va munosabat obyektining o‘zaro ta‘siri tasvirining adekvatligini ta‘minlaydi.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Semantik voqelik kognitiv jarayonlar natijalarining lingvistik timsolidir. Shunday qilib, ijtimoiy munosabat kognitiv semantik mexanizmlardan tashkil topgan voqelik sifatida baholanadi.

Ijtimoiy munosabatlarni semantik tahlil qilish orqali kognitiv faollikni aniqlay oladi. Shuning uchun ishda induktiv yo‘l qo‘llanildi. Unda semantik derivatsiyaning lingvistik faktlarini tahlil qilishdan tortib, to ushbu jarayonlarni boshqaradigan kognitiv mexanizmlarni aniqlashgacha bo‘lgan jarayon qamrab olindi.

Leksik konseptual tuzilma (LKT) jiddiy kognitiv tarkibga ega bo‘lgan semantik tarkibining puxta ishlab chiqilgan shaklidir. LKT qisman J. Gruber tomonidan tasvirlanganlarga o‘xshash leksik-semantik andozalar asosida va uning keng ko‘lamli kuzatishlar natijalari taklif etilgan. [1]

R. Jekendoffga mashhurlik keltirgan LKTning haqiqiy ko‘rinishi u tufayli paydo bo‘ldi. LKTlar lingvistik va kognitiv istiqbollar kesishmasida shakllanadi. U ba‘zi o‘xshashliklarga ega, ammo semantik va konseptual grafiklar nazariyasiga yaqin yondashuvlar bilan sezilarli farqlarga ega. LKT asosan predikativ elementlarning ma‘nosini va semantikasini ifodalash uchun mo‘ljallangan.

LKT hayotiy vaziyatlarni tasvirlaydigan freymlar va skriptlardan sezilarli darajada farq qiladi. U vaziyat bilan bog‘liq semantikada bo‘lgani kabi harakatlariga yoki olamning mavhum obyektlarini tasvirlashga qaratilgan emas. [2]

LKT asosan “*harakat*” tushunchasi atrofida tashkil etilgan bo‘lsa, qolgan semantik/kognitiv sathlar ana shu tushunchadan o‘xshashlik yo‘li bilan shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, LKT ni bir tomondan til tarkibini ta‘minlovchi semantik model sifatida qaraladi.

LKT tilining turli elementlarini, xususan, konseptual kategoriyalarni, semantik maydonlarni va primitivlarini qamrab oladi. Boshqa tarkibiy qismlarga konseptual o‘zgaruvchilar, semantik xususiyatlar (tanaviy cheklovlarga o‘xshashdir. Masalan, *eatable entity*, *liquid*), konstant (*money*, *butter* kabi parchalanmaydigan tushunchalarni ifodalovchi) va leksik funksiyalar kiradi. Pinker, shuningdek, ushbu ro‘yxatda hodisalar (masalan, *vositalar*, *ta’sir*) o‘rtasidagi munosabatlarni sanab o‘tadi. Ushbu elementlar rasmiy ravishda taqdim etilmaydi, faqat misollar yordamida tahlil etiladi. [3]

R. Jekendoff ontologik kategoriyalarning kichik majmuasidan (nutqning konseptual qismlari deb ham ataladi) ajratilgan konseptual komponent tushunchasini kiritadi, ular orasida eng muhimlari quyidagilardir: *thing*, *event*, *state*, *place*, *path*, *property*, *purpose*, *manner*, *amount*, *time*. [4] Bu kategoriyalar boshqa aniqroq kichik toifalar bevosita ijtimoiy munosabatlarni namoyish etish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, *thing* kategoriyasi *human+object* munosabatini o‘z ichiga oladi. Bu kategoriyani munosabat tizimining asosi deb hisoblash mumkin.

Konseptual kategoriyaning lug‘aviy bo‘lakka o‘rnatilishi ko‘pincha so‘z kontekstiga bog‘liq, masalan, *meeting* otlari quyidagi holatda “vaqt” kategoriyasiga beriladi: *after the meeting*, u toifaga berilganda ijtimoiy munosabatni ifodalaydi. Leksik birlikka berilishi mumkin bo‘lgan konseptual kategoriya sifatida baholash mumkin.

Konseptual kategoriyalar ko‘rsatkich sifatida bu tarkibning mazmuniga semantik kategoriya bilan ifodalangan hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

LKT oz sonli konseptual primitivlarga asoslangan. Ulardan asosiylari holatni ifodalovchi BE va har qanday hodisani ifodalovchi GO. Boshqa bir sodda strukturaga ega: STAY (BE dagi davomiylik elementi), CAUSE (sababni ifodalash uchun qo‘llaniladi), INCH (voqelikning inxoativ intepretatsiyasi uchun), EXT (*extension*) (biror narsa yuzasidan fazoning kengayishi), REACT,

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

EXCH (almashinuv), ORIENT (obyektning orientatsiyasi) va hokazo. Ular juda katta konseptlar ro‘yxatini qamrab olishi ijtimoiy munosabat fe‘llar qo‘llanishiga bog‘liq.

LKT Gruberning ilmiy maqolalarida ilgari surilgan ba‘zi prinsiplardan foydalanishda qo‘l keladi. Ya‘ni lokalizatsiya va harakat tushunchalarini ifodalash uchun ishlatiladigan primitivlik vositalaridan foydalangan holda analogiya yoki umumlashtirish orqali boshqa sohalarga o‘tkazishni taklif etadi. LKT da ko‘rib chiqiladigan asosiy yo‘nalishlar quyidagilardir: lokalizatsiya (+loc), vaqt (+temp), egalik (+poss) va ma‘lum bir obyektning xususiyatlarini ifodalash (+char, +ident) yoki uning moddiy tarkibi (+char, +ident). Pinker esa qo‘shimcha sohalarni taqdim etadi. Masalan: epistemologik (+epist) va psixologik (+psy). [5]

LKT fe‘llarni turli darajadagi tafsilotlarda va turli konseptual parametrlarga ko‘ra tasniflash imkonini beradi:

- 1) holat/hodisa orasidagi farqga asoslangan;
- 2) o‘zlari hosil bo‘lgan primitivlarga ko‘ra;
 - a) vakillikning ibtidoiy ildizi (asoslari): GO, BE, CAUSE;
 - b) primitivlarga tayinlangan semantik domenlar;
 - c) turli xil fe‘l argumentlari va ularning semantik sohalari.

Ko‘rinib turibdiki, ijtimoiy munosabat fe‘llarini tasniflashda LKTning umumiy namunasiga asoslanishi kerak. Agar uning ifodasi LKT namunasiga tegishli bo‘lsa, fe‘l namuna bilan bog‘langan sinfga tegishli bo‘ladi. Konseptual tasvirga asoslangan tasniflashning bu usuli semantik xususiyatlarga asoslangan tasniflar bilan ba‘zi o‘xshashliklarga ega. Chunki LKT namunalarida bir-biri o‘rtasida semantik xususiyatlarga qaraganda kuchliroq aloqalar mavjudligi ko‘rsatilgan. [6] Bundan tashqari, fe‘l ma‘nosiga yuklamalarni kiritish imkonini beradi va shu tariqa predlogli iboralar bilan bog‘langan leksik qoliplarni kengroq tavsiflash imkoniyati tug‘iladi. [4]

Semantikani o‘rganishning kognitiv jihatini jalb qilgan holda, fe‘l tashqi olamni tavsiflash uchun konseptual birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Uning asosiy xarakteristikasi – muayyan standardga ega qolip asosida modellashtirilgan dinamik vaziyatni belgilash imkoniyati bilan belgilanadi.

Tadqiqot jarayonida ijtimoiy munosabat fe‘llarining leksik-semantik xususiyatlari hamda ularning zamonaviy til tizimidagi faollashuv jarayonlari atroflicha tahlil qilindi. O‘rganish natijalari shuni ko‘rsatdiki, mazkur fe‘llar jamiyatdagi shaxslararo, guruhlararo va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi muhim leksik birliklar bo‘lib, tilning semantik tizimida markaziy o‘rin egallaydi.

Tahlillar davomida ijtimoiy munosabat fe‘llarining semantik tarkibi murakkab va ko‘p qatlamli ekanligi aniqlandi. Ularning ma‘nosida baholash, munosabat, ta‘sir va kommunikativ yo‘nalish semalari mujassam bo‘lib, bu holat fe‘llarning nutqdagi funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlar, madaniy jarayonlar va kommunikativ ehtiyojlarning ortishi ushbu fe‘llarning ma‘no kengayishi, yangi semantik soyalar bilan boyishiga sabab bo‘lmoqda.

Shuningdek, ijtimoiy munosabat fe‘llarining faollashuv jarayoni ularning turli diskurs turlarida, xususan, ommaviy axborot vositalari, siyosiy, ijtimoiy va raqamli kommunikatsiya doirasida keng qo‘llanilishi bilan izohlanadi. Bu jarayon fe‘llarning nafaqat leksik-semantik, balki pragmatik va stilistik jihatdan ham rivojlanayotganligini ko‘rsatadi. Natijada, ayrim fe‘llar an’anaviy ma‘nodan chiqib, metaforik va kontekstual ma‘nolarda faol ishlatila boshlaydi.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Umuman olganda, ijtimoiy munosabat fe’llarini leksik-semantik va diskursiv jihatdan tadqiq etish til tizimining dinamik xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari leksik semantika, ijtimoiy lingvistika va kognitiv tilshunoslik sohalarida olib boriladigan keyingi izlanishlar uchun nazariy asos bo‘lib, amaliy jihatdan til birliklarining nutqdagi funktsionalligi va faollashuv mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gruber J. Topicalization in Child Language. Foundations of Language 3 (1). 1967. – P. 134.
 2. Jackendoff R. Semantic Structures. The MIT, 1992. – P. 86.
 3. Pinker S. The language instinct. – New York: W. Morrow and Co. , 1989. – P. 76.
 4. Jackendoff R. Semantics and cognition. Cambridge, 1983. – P. 65.
 5. Pinker S. The language instinct. – New York, 1994. – P. 94.
- Saeed J. Semantics. Malden, Mass. : Wiley-Blackwell. 2009. – P. 35